

Қазақ балалар әдебиетіндегі жетім балалар тағдыры тақырыбы

Рүстемова Ж.А., Медеубаева К.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Статья посвящается сравнительному исследованию идейных и эстетических особенностей темы сиротства в детской литературе на материале произведений казахских писателей 20-х годов XX в. В сферу анализа попадает широкий диапазон произведений, посвященных данной тематике: казахских авторов — М.Ауэзова, С.Донентаева, К.Кеменгерулы, российских и зарубежных писателей — М.Горького, С.Серафимовича, Ч.Диккенса, Дж Лондона.

The article is devoted to comparative research of main idea and aesthetic features of works of a theme of orphanage in the children's literature on a material of works of the Kazakh writers of 20th years of XX century. There is in sphere of the analysis included the wide range of the works devoted to the given subject, as Kazakh authors — M.Auezov, S.Donentaev, K.Kemengeruly, and works by the Russian and foreign writers such as C.Dickens, M.Gorkii, S.Serafimovich, J.London.

Қай дәуірді алсақ та, жырауларды сөйлеткен, акын-жазушылардың қолдарына қалам ұстатқан тақырыптың бірі — қорғансыз жетімдер өмірі. Бұл тақырып әлем әдебиетінде үлкен орынға ие. Дат жазушысы, ертегіші Ганс Христиан Андерсеннің бір ғана «Шырпы сатқан қыз» деп аталатын ертегі-әңгімесін мысалға алсақ жеткілікті. Ағылшын жазушысы Чарльз Диккенстің «Оливер Твисттің басынан кешкендері», «Дэвид Копперфилд», француз жазушысы Виктор Гюгоның «Аластатылғандар» тәрізді көлемді шығармалары және америка жазушысы Джек Лондонның «Жолдан тайған», орыс қаламгерлері А.Чеховтың «Ванька», «Ұйқы келеді», А.М.Горькийдің «Жетімек», А.С.Серафимовичтің «Торғай түн» әңгімелері деп және жалғастыра беруге болады. Ал, қазақ әдебиетінде балалар өміріне арналып жазылған шығармалар, олардың ішінде панасыз балалар жайындағы туындылар дегенде М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім», С.Донентаевтың «Көркемтай», Қ.Кеменгерұлының «Жетім қыз», «Момынтай» әңгімелері бірден еске түседі.

М.Әуезов 1921 жылы 24 жасында «баяндалу әдісі жағынан еуропалық әдебиет үлгісінде жазылған» (Р.Нұрғали) «Қорғансыздың күні» әңгімесін туғызды. «Мұхтар азамат ретінде де, қаламгер ретінде де тез ер жеткен. Алғашқы әңгімесі «Қорғансыздың күнінен» үлкен талант, терең мәдениет үлгісін көреміз. Мұның бірнеше себебі бар еді: 1. Ол — ғасырлар бойы жиналған қазақ халқының әдеби-мәдени қазыналарын жете игерді. 2. Халқына сөзімен, жазуымен қызмет етуді өмірлік мақсат етті. 3. Әлеуметтік аренаға революция заманында шықты. 4. Әлем әдебиеті, орыс әдебиеті классикасынан сабақ алды» [1]. Бұндай қорытындыны жалғыз Мұхтарға ғана емес, қазақ қаламгерлерінің көпшілігіне қатысты айтуға негіз бар. Қазақ әдебиетінің қай кезеңі жазушысы болмасын әлем әдебиетінен тағылым алды.

Жетім балалар тағдыры, қорғансыздар өмірі әлем жазушыларын ұдайы толғандырған тақырып болғандығын әлемдік көркем әдебиет тарихы жақсы танытады. Бұл әсіресе XIX ғасырда ағылшын жазушысы Чарльз Диккенс шығармаларынан бастау алып, кейіннен әдебиетте жиі жазылатын тақырыпқа айналды. Әдетте, қаламгер бала жайында жазса, өз балалық шағын жазады, бала кезде көргені мен білгенін, түйсінгені мен сезінгенін оқырман талқысына салады. Мәселен, отбасының кедейшілікке ұшырау салдарынан балалық шағында жүдеу тіршілік кешкен Чарльз Диккенс өз өмірін «Оливер Твисттің басынан кешкендері» (1838), «Дэвид Копперфилд» (1849) шығармаларында XIX ғасырдағы Англия қоғамы мен тірлігі аясында көрсетсе, тағы бір кемеңгер туындыгер, Диккенстің замандасы, француз жазушысы Виктор Гюго болса жүріп өткен жолын «Аластатылғандар» (1862) романында бірнеше жандар тағдыры тоғысында көркем суреттейді. Франциядағы 1848 жылғы буржуазиялық революциядан кейін Гюго республика қорғаушыларының қатарында болғандықтан қуғындалып, 19 жыл каторгада болады. Осы 19 жыл романның бас кейіпкері Жан Вальжанның ширек ғасырға жуық өмірін құрайды. Атақты жазушының «Париж ана құдайы соборы» (1831) романы 1830 жылғы Июль революциясы оқиғаларына қатысты жауап ретінде жазылса, 1848 жылғы буржуазиялық революция «Аластатылғандарды» жазуға түрткі болған.

Жазушы бала туралы жазса, өз балалық шағы естеліктерін ғана басшылыққа алады деген тағы да дұрыстыққа жатпайды. Байқағыштық, бақылағыштық қасиет қаламгерге мол жеміс берері сөзсіз. Виктор Гюго романында жетім балалар Козетта мен Гавроштың азапты өмірі қаншалықты асқан

шынайылықпен бейнеленсе, соншалықты шыншылдықпен А.П.Чеховтың «Ванькасындағы» Ванька Жуков, «Ұйқы келесіндегі» Варька, А.С.Серафимовичтің «Торғай түніндегі» Васяның жадау тіршілігі суреттеледі.

Әлем және орыс әдебиетінің осынау ықпал-әсері қазақ жазушыларының ХХ ғасырдың 20-жылдары жазылған шығармаларының өн бойынан байқалып тұрғандығын нақты мысалдар негізінде сөз етпес бұрын, осынау туындылардың жазылу кезеңдері жөніне де тоқталған жөн. Бұл сөз Р.Нұрғалидың «Мұхтар әлеуметтік аренаға революция заманында шықты» дегенінен таратылмақшы. Өйткені жоғарыда аттары аталған қазақ қаламгерлері революцияны бастан кешірді, туындыларының көпшілігі сол кезеңнен кейін туды.

Әлемдік әдебиет тарихы беттерін парақтай отырып, жетімдер, қорғансыз балалар тақырыбындағы шығармалардың революциялық оқиғалар қарсаңында немесе революциядан соң туғандығын аңдадық. Бұл тақырыпты өмірдің өзі туғызды. Қорғансыздар мен панасыздардың көбеюі туғызды. Орыс және қазақ әдебиеті мысалында түсіндірер болсақ, А.П.Чеховтың «Ванька» (1886), «Ұйқы келеді» (1888), А.М.Горькийдің «Жетімек» (1899) атты әңгімелері революциядан бұрын жазылса, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» (1921), «Жетім» (1925), С.Дөнентаевтың «Көркемтай» (1924), Қ.Кемеңгерұлының «Жетім қыз» (1924), «Момынтай» (1925) әңгімелері революциядан кейін дүниеге келді.

Төңкерістен бұрын жазылған туындыларда қорғансыз жандардың көрген қорлығы көрсетілсе, төңкерістен кейін жарыққа шыққандарында жаңа биліктің, екінші бір үстемдіктің нәтижесінде бейбақ жетімдердің бостандық алуы, теңдікке жетуі суреттеледі де коммунистер билігі жағдайындағы өзгеше қоғам — социалистік қоғамға сенім артылады.

М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі (1925) алғашқы рет «Таң» журналының 1925 жылғы бірінші санында «Қайғылы жетім» деген атпен басылады. Кейінгі жинақтарда «Жетім» деген атпен жарияланады. «Жетім» әңгімесіндегі басты кейіпкер — жас бала Қасым. Шығармада он жастағы жас баланың қиын тағдыры, аянышты халі берілген, бала психологиясы көрініс тапқан. Бұл шығармасында қаламгер бала ұғымын, сезімін беруде өзінше ізденіс танытқан. Әуезовтің суреткерлік болмыс-бітімі әңгімеде ерекше көрінеді. Ондағы көркемдік идеялық ізденістер, бейнелеу тәсілдері, басты тұлғаның жан жүйесін ашудағы деталь, портрет, пейзаж, ішкі монолог, ой ағыстары, тілдік-стильдік құбылыстар, композициялық үйлесім өз орындарында қолданылуымен ерекшеленеді.

Әңгіме үш салт аттының түн қараңғылығында қалың таудың ішіне бет алуын баяндаудан басталады. «Қара барқыт тартып қараңғылана бастаған аспанда түксиген қатал қабақ, құлазып жүдеген иесіздік білінгендей. Үлкен жарықтың өшер алдында бір сөніп, бір лап етіп жанғанындай, күнбатыста жарқ еткен нажағай жарығымен күнгірт даланы әлденеге үміттендіріп тұрған сияқты» [2; 212]. Әлдене — жетім бала Қасымның өмір мен өлім арасындағы халі. «Сол кезде иесіздікте жүдеу тартып, ұйқыға батып бара жатқан даланы әнші жігіттің зар-мұңлы даусы ұзақ толқынды ырғағымен тербеткендей болды» [2; 212]. Жүргіншілердің түнгі сапары мен жетім бала халін байланыстырып тұрған құбылыс бірнешеу. Олар: түнгі аспанның түксиген қатал қабағы, көз жасын төгуге дайын табиғат ажары және жауын қарсаңындағы нажағайлы аспан көрінісі. Тағы бір құбылыс — әнші жігіттің зарлы әні. «Ән кейде батқан күн мен бейуаққа қоштастырған үн сияқты» [2; 213]. Батқан күн мен бейуақ жетім баланың басына түскен халді сездіріп тұрғандай.

Әңгімеде сюжеттік екі линия бар. Бірі — түнгі жолаушылардың өз сапарында ағашқа жабысып, қатып тұрған баланы көруі. Түнгі сапар мен баланы көру аралығында екінші сюжеттік линия өрілген. Қасымның әке-шешесі, әжесі өлгеннен кейінгі бүкіл өмірі көз алдымыздан тізбектеліп өтеді. Жүргіншілер көзімен бағамдасақ, қас-қағым сәт. Адам өмірі — ұзынды-қысқалы жол. Дүниеге келісімен өз ықтиярынсыз өлмекке бет алады. Демек, жалғыз-аяқ жолмен әке-шешесінің бейітіне бет алған бала да ықтиярсыз. «Жүрегін қорқыныш басып, жалғыздық жеп келе жатқан баланы не бастап келеді? Жетімді түнде айдап шыққан айдаушы кім? Айдаушы сол баланың тағдыры еді» [2; 213].

Қасымның Иса деген ағайыны мен оның әйелі Қадидадан көрмеген қорлығы жоқ. Иса Қасымның әке-шешесінен қалған отыз шақты қой мен он шақты қараны өз малындай бауырына басты. Жетім бала өмірінен гөрі оның көрген түсі ажарлы. «Қасым ұйықтаса, бақытқа жеткендей болып, өзін алдына алып сүйіп уатып, көзін сүртіп жүрген әке-шешелерін көруші еді». Ганс Христиан Андерсеннің «Шырпы сатқан қыз» әңгімесінде де бейшара жетім қыз шырпы жаққан сайын әжесімен кездесіп, таңғажайып хал кешпеуші ме еді...

«Көркемтай» әңгімесіндегі Көркемтайдың көңіліне аз ғана уақыт жұбаныш Нағима болған болса, Қасымның жылағанда жұбататын ондай жанашыры да болмайды. Көрші-қолаң мүсіркеуден ары

аспайды. «Маңайындағы көрші қатындар, сенімсіз топас шалдар: — Бала, малына ие болуға жарамайсың!.. Әй, сені Иса жейді ғой. Сенің малыңды құртады ғой. Ие бол! — деген сөздерді айтқыштап қоятын» [2; 215]. Көркемтай жылап молаға қашып, шешесінің бейітін құшақтап мұнын шағатын болса, Қасымда ондай мүмкіндік жоқ. Моланың шалғайда, қыстау маңында қалуынан бара алмаушы еді.

«Қасымға бұдан соңғы бір қайғы болып малды қарастыру, қозы бағу шықты. Аздан соң өзге балалар «тілазар, кәпір, бармайды» деген атпен құтылып қалатын болып, Иса мен Қадишаның бейілді қабағына ырза болатын күйге келген Қасым тезек теретін болды. Малдан кешке келіп сүрініп-жығылғанда болмаса Қасымға бостандық, еркіншілік жоқ еді. Кейде Иса өз балаларын: «Олардың малы жоқ, малдың иесі — Қасым» деп қойып, олардың еріншектігіне өзі құрық беріп, Қасымның бишаралығын ашық арамдықпен қақпай ғылып та қояды» [3; 216].

Көркемтай құр жылай беруші еді. Қасым ашық қарсылық көрсетеді. Оны бұған ширықтырған жоғарыда көрген қорлығы. «Мен жетім емеспін бе? Менің малыма тигенің обал емес пе?» — деп жұрттан естіген сөзді айтуы — алғашқы қарсылық, ашу-ызаның сыртқа шығуы. Келесісі — әкешесінің басына мал сойып апарып, құран оқытпақшы болуы. Иса мен Қадиша малды сойғызбай қояды. Соңғысы — өзін төніп келген Исаны тізеден қара таспен ұруы. Жетім баланың қолынан келгені — осы.

Әңгіме соңында ағашқа сүйеніп қатып тұрған балаға үш жолаушы кез болады. ««Қайғылы жетімнің» соңы: «Бұл Қасым еді. Бірақ қазіргі халді Қасым жетімдіктен, қайғы-зардан, ойын кернеген ызадан құтылған. Ол өлген екен» деп бітеді. Ал «Қараш-Қараш» жинағындағы «Жетімде» бұл үзінді: «Ол — өлік. Бірақ денесі әлі түгел мұздап та болған жоқ екен...» деп аяқталады. Бірінші үзінді Қасымның өлімі оны өмір қыспағынан құтқаратын бірден-бір жол дегенді білдіретіндей. Үзіндінің соңғы редакциясында бұл жай біраз басқа тұрғыдан мегзелген. Қасым әлі құрып жығылып, жартылай өлік қалпында талып жатқанымен, оның денесі әлі түгел мұздап та болмаған. Сол мезетте үш салт атты жолаушы да жетіп Қасымды орталарына алады. Осы түйінде әңгіменің оптимистік әуені сезілгендей.

М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесінің С.Дөнентаевтың «Көркемтай» әңгімесімен сабақтасуы бір шетін жайдың ұшығын танытқандай. Қос әңгіме мазмұн мен форма жағынан ұқсас. Әңгімелердегі трагедиялық шешім де бірдей деуге болады. Бұған Әуезовтің Дөнентаевқа ұстаздық етуі себеп болуы мүмкін. 1924–1930-жылдар арасында С.Дөнентаевтың шығармашылық қызметі аса өнімді болады. Семей қаласындағы мұғалімдер даярлайтын курста оқиды. «Әрбір адамның өмірінде оңтайлы сәттер болады десек, Сәбиттің 1919 жылы Мұхтар Әуезовтен орыс тілін оқуы, 1921–1922 жылдары Қаныш Сәтбаевпен бірге халық соты болып қызмет істеуі — қызықты өмірбаян беттері» [3; 32]. Демек, Мұхтардың Сәбит әңгімесіне ақыл-кеңес қосуы да ғажап емес.

«Оның «Көркемтай» аталатын жалғыз көркем әңгімесінің де жетім бала өмірінен жазылуы ақынның өзін-өзі балалар әдебиетіне тәрбиелемек әрекетін аңғартқандай» [3; 34]. Өйткені балалар әдебиеті тұрмақ бұл тұста қазақ әдебиетінің өзі қанатын кеңге жая қоймаған еді.

«Прозалық шығармаларының ішінде идеялы-көркемдік жағынан елеулісі — «Көркемтай» әңгімесі. Бұл Сәбиттің 1916 жылы жазатын «Өгей ұл» атты сюжетті өлеңімен тақырыптас, үндес сияқты. Осы кезде жазылған (1924.) Мұхтар Әуезовтың «Жетім» атты әңгімесімен де ұқсастығы жоқ емес. Бәрінде де жетім балалар дүниеқоңыз жауыз ағайындарының қорлығын көріп, аянышты тұрмысты басынан кешіп, ақыры өледі» [4; 20], — дейді Е.Исмаилов Сәбит Дөнентаевтың 1957 жылы жарық көрген кітабының алғысөзінде. Е.Исмаилов бұл жерде Әуезов әңгімесінің жазылу мерзімін, біздің білуімізше, жаңсақ көрсеткен.

«Көркемтай» әңгімесі Орынбор қаласында шығып тұрған «Жас қазақ» журналының № 4–6 сандарында 1924 жылы басылған. Әңгіме аяғына «Жетім» деп қол қойылған. Автор әңгіме басынан-ақ Көркемтайдың ана махаббатына бөленіп өсіп келе жатқан жас жеткіншек екендігін білдіреді. Жазушы Көркемтай өмірінде болатын кейінгі келеңсіз жайттарды тағдырдың қатал соққысы ретінде сипаттайды. Көркемтай — қайырымсыздық құрбаны. Өмеңгерлікпен Көркемтайдың шешесін әйелдікке алған Ысқақ — мейірімсіздік дәнін егуші басты жан. Баласы үшін әлденеше рет таяқ жеп, басы жарылған шеше шарасыздығы Көркемтай басында ауыртпалықтың болмай қоймайтындығын аңғартады. Ысқақтың тепкісінен көз ашпаған шеше өлімі бұл ауыртпалықтың келуін тездетеді.

Күзгі ауылдың көңілсіз күйі шешесінен айрылғалы жылға жақындаған Көркемтай көңіл-күйімен ұштастырыла суреттеледі. Ысқақтың шешесі жататын кереуеттің аяқ жағында ескі көрпеге оранып, басын бүркеп, домаланған Көркемтай жатысы оның шешесі өлгеннен кейінгі сүрңсіз, сұрқай өмірін

көрсетеді. Бір үйлі жанның ішіндегі қайырымдысы — Ысқақтың келіні Нағима. Бірақ Ысқақтардан қаймығатын жас келін Нағиманың жан жылуы Көркемтай үшін білте шамның жарығындай-ақ. Көркемтай үйінің қораларын Ысқақтың бұзуы, тайынан үйреткен көк бестісін алып қоюы — жетім бала қайғысын қалыңдата түседі. Білте шамның соңғы жарығы Нағиманың Ысқақ үйінен кетуімен бірге өшеді. «Нағима кеткеннің артынан Көркемтайдың қайғысы бұрынғысының үстіне екі есе болып жамалды, бұрынғыдан да жаман хияли болды. Күн-түн демей бегі ауған жаққа кетіп қалған күндері болды. Қыстың қақап тұрған аязды кештерінде талай рет ауыл адамдары далада қаңғып жүргеннен алып келіп үйіне қондырып жіберіп жүрді. Кейде жұмсақ көңілді біреулері Ысқақтың үйіне ұрысып тапсырып кетуші еді» [4; 52]. Қайғы, бірінші жағынан, қысқы суық, екінші жағынан, Көркемтайды дертті етті. Көктемгі мамыр айының көркем күні тек Көркемтайға ғана қуаныш сыйламады. Дерт қысқан Көркемтай көк моланың бір бұрышында бүктүсіп жата берді. «Анадайдан өткір көзімен қарап құйрығын қыймылдатып, аштық жылы аштан өліп қалған адамдардың етін жеп дәндеген байғұтандар отыр» [4; 54]. Автор бұл жерде ашаршылық жылдардың қасіретті шындығын ашып отыр. Батқан күнмен бірге Көркемтайдың да демі үзіле берді.

Қ.Кемеңгерұлының «Жетім қыз» әңгімесіне шешесінен жастай айырылған жетім қыздың аянышты өмірі арқау болған. Әңгіме бес жолаушының С. қаласынан Шыңғыстың асуына баратын қара жолымен келе жатқанынан басталады. Ат шалдыруға тоқтасқан жолаушыларға бір қыз бала кездеседі.

«Шайдың буы бұрқырап, дастарқан жайылып жатыр. Дастарқаннан тайып шыққан көзі ауыл жақ бетте жиырма қадам бойында сүзек аурудан жаңа тұрғандай өңі қазылған, шілдеде тұрған қаймақтай жұқа, қабағын төңкерген, шыңыраудай терең мұңды көзімен дастарқанға үйме төбе болып жатқан бауырсақ, қант, етті сүзген 7–8 жастар шамасындағы қызға түсті. Қыздың үстінде сауыншының киіміндей сауысталған, боршалаған, еттей жырымдалған түйе көйлек, басында жабағыдай ұйысқан айдар, аяғы шаң-топырақтан былғарыланып, суықтан жарылған ағаштай тілімденіп кеткен. Екі аяғы сынып қалғандай салбырап, қол терісі қапшықтанып, жапырағы ағаштай сыйдыып құр сүйегі, тарау-тарау тамыры көрінеді» [5, 260].

Бұл суреттеменің В.Гюгоның «Аластатылғандар» романындағы жетім қыз Козеттаны сипаттайтын үзіндімен үндестігі бар. «Козетта была худенькая, бледная девочка, на вид лет шести, хотя ей шел восьмой год. Ее большие глаза, окруженные синевою, казались почти тусклыми от постоянных слез. Уголки рта были опущены с тем выражением привычного страдания, которое бывает у приговоренных к смерти и у безнадежно больных. Руки ее, как предугадала мать, «потрескались от мороза». При свете, падавшем на Козетту и подчеркивавшем ее ужасающую худобу, отчетливо были видны ее торчащие кости. Ее постоянно знобило, и от этого у нее образовалась привычка плотно сдвигать колени. Ее одежда представляла собой лохмотья, которые летом возбуждали сострадание, а зимой внушали ужас. Ее прикрывала дырявая холстина; ни лоскутка шерсти! Там и сям просвечивало голое тело, на котором можно было разглядеть синие или черные пятна — следы прикосновения хозяйской длани. Тонкие ножки покраснели от холода» [6], деп суреттеледі Козетта.

Сырт көзге осыншама аянышты көрінген екі жас кейіпкер қыздың өмірі де адам шошырлық. Шешеден жастай айырылған, ана махаббатын көре алмаған бейкүнә сәбилердің өмірі де сол жетімдіктің салдарынан сүреңсіз күйде өтуде. Таңның атысы, күннің батысы тізе бүкпей тыпырлап еңбек ететін олар өмірлерінде қарындары тойып тамақ ішіп көрген емес.

«Жетім» әңгімесінде бейнет — қыздыкі де, рақат — өгей шеше мен оның балаларынікі. Өз үйінен ұрты толып тамақ ішпейтін бейшараға көршілерден сұрап алатын құрт, бауырсағы да бұйырмайтын. Себебі өгей шеше тілеп алған тамағын да, өз балаларына тартып алып береді. Асып-төгілген мол дастарқанға сүзіле қарауы — осының салдары. Мұны сезген Дарабек қызды шақырып бір уыс бауырсақ, бір шағым қант береді де, баланы сөзге тартады. Ол өз шешесінен ерте айрылғанын, өгей шешесі тамаққа жарытпайтынын жыламсырап отырып айтып береді. Әңгімесін «біз» деп көпше түрде айтқаны болмаса, өзімен бірге туған бауыры да жоқ екен. Қыздың қант пен өзі жуынған сабынның не екенін білмей таңырқап қарағаны Дарабекке қатты батады. Қыздың қол-аяғының сонша тілімденуі — сабын көрмегенінің айғағы. Қошке әңгімесінде қызға жанашырлық танытқан жан Дарабек болса, Гюго шығармасында Жан Вальжан жанашырлығы жетім қызға оның арманына айналған қуыршағын алып берумен ғана шектелмейді, оны қатігез қожайындар шеңгелінен құтқаруына ұласады.

Қ.Кемеңгерұлының осы әңгімесі мен М.Әуезовтің «Қорғансыздың күнінің» ұқсастығы жоқ емес. М.Әуезов өз әңгімесін 1921 жылы жазса, Қ.Кемеңгерұлы 1924 жылы жазған. Екі әңгімеге де қорғансыздар өмірі арқау болған. Біріншісінде, Қазан төңкерісіне дейінгі кезең оқиғасы суреттелсе, екіншісінің оқиғасы төңкерістен кейін ілгері баса алмай отырған қазақ өмірінен алынған. Мұндағы бір ұқсастық — екі әңгіменің де пейзаждан басталуы. Табиғатты суреттеуде М.Әуезов алдына жан салмаса, Қ.Кемеңгерұлы пейзажды өз шеберлігімен жеткізе білген. Екінші бір ұқсастық — әңгімелерге арқау болған жолаушылардың С. қаласынан шығатын қара жолмен келе жатуы. Басталуында әлгіндей ұқсастықтар болғанымен, Қошке әңгімесін өз бетінше басқа жағдайда өрбітеді. Оқиға желісінің екі түрлі болуы — уақыттың бір-біріне сай келмеуі. Екеуі екі түрлі шешім тапқан. Бірінші әңгіме қорғансыз бейкүнә Ғазизаның Ақан болыстың адам төзбес қорлығына шыдай алмай, өз басын еріксіз өлімге тігуімен аяқталады. Екінші, Қошке Кемеңгерұлы әңгімесі саналы азаматтардың жетім қыздың болашақ өміріне араласа бастауымен аяқталған. Әңгімедегі Дарабектің ойы — қайткен күнде дәрменсіз жанға пана болу.

Жоғарыда Қошкенің де пейзажға тәп-тәуір көңіл бөлгенін айтып өттік. «Алысқа салған көз кесенің бетіндей тап-тақыр тасқа түседі. Аяқ астында шала үйгілген құйқадай тырбық бетеге, қадау-қадау жерлерде ыстықтан үйездеген үйірлі жылқыдай топты ши. Бір түптегі шидің кейбіреуі сексенге келген кемпірдей бүгілген, сафарға салған сүйектей бозарған, кейбіреуі бурылданған, кейбір жаңа өспірімдері бойы биік, күн жақтағылардың көлеңкесіне бастарын тығып, тіршілікке бет алған» [5; 259].

Бұдан туатын ой — пейзажға ерекше өте-мөте көңіл бөлу — жиырмасыншы жылдар прозасына тән ерекшелік. Пейзажды әр жазушы өз шеберлігіне қарай пайдаланады.

Табиғатты өтіп жатқан оқиғамен параллель суреттеу жақсы көрініс таппақ. Мысалы, өз әңгімесінде Қошке табиғат көрінісін не үшін суреттеген? Жазушының табиғат суреттеудегі мақсаты не? Жазушы табиғатты еріккеннен не сөз таппағаннан суреттеп отырған жоқ. Табиғат неге соншалықты ұсқынсыз? Топ-топ болып өскен шидің өзі шала үйгілген құйқадай, енді біреулері сексенге келген кемпірдей. Қаламгер бұл жерде сол шилердің ұсқынсыздығы мен жетім қыздың аянышты өмірін психологиялық параллелизммен көрсетіп отыр. Егер табиғатты мол байлығымен шалқыта суреттесе, ол жетім қыз өміріне қарама-қарсы басы артық суреттеу болып шығар еді. Қошке пейзажы — белгілі мақсатпен алынған, өз орнын тапқан жақсы көрініс. Дұрыс қолданылған пейзаж — көркемдіктің бір белгісі.

Сондай-ақ Қошкеге тән тағы бір ерекшелік — жансызға жан бітіріп, бейнелі сөйлеуі. Оның «түбіттей жұқа бұлтты шымылдықты ай серпе тастауы», «күн сәулесінің құлындай ойнақтауы», «жер жүзінің мандайын иіскеуі мен сексенге келген кемпірдей бүгілген және сафарға салған сүйектей бозарған шилері» — осының дәлелі. Жазушылардың өзінше өрнек салуы әрқайсысының жеке талантынан туындайды.

Қошке Кемеңгерұлының осы тақырыпта жазылған келесі әңгімесі — «Момынтай». Момынтай қозы бағуға жарағанша туысқан атасы Байтоқтың баласы Құдайбергенді ойнатып, құрт, бауырсағын тауып жеп күнелтеді. Уақыт өте қозы бағуға жарайды. «Жадырап күн жылынған соң қазақтың асыға күтетін айт мейрамы да келді. Үлкен айт күні қой бағуға бала қойшылардың әкелері шықты. Бәйшешектей түрленген, қызылды-жасылды әдемі киініп, жүйрік, жорға көрнекті аттарын мініп айттасып, қыз-келіншекпен әзіл қағысып, айттық алысып, құмарларынан шығып жүр» [5; 238].

Міне, осындай думаннан сырт қалғанына Момынтай көңдіге алар емес. Осыған дейін әкесінің жоқтығын дәл осылай сезінбеген де болар. Егер әкесі болса, бүгін Момынтай да ауылда айттап жүрер еді. Ойын баласы шыдамы таусылып, тамақ ішуге ауылға ерте келіп қалады. Момынтайдың қойы белдің астына түсіп кетіп, қалтарыста аңдыған қасқырға тап болады.

Қара бұлттай түнерген бай бүркіттей түйіліп, Момынтайды анадайдан «Иттің баласы-ай. Айт сенің не теңің еді? Ойбай-ай! Қанша қойды арам қатырдың» деп, жуан ақ таяқтың астына алады. «Момынтай өзін жазықты тауып, арқасын қисандатып, таяқтан қорғанып, үндемей қозғала берді. «Құлқының қураған антұрған, аштан өлейін деп жүрген жоқ едің. Аузыңнан ақ айрылған жоқ еді!» деп, таяқты тулаққа тускен сабаудай шатырлатып, Момынтайды ұрып жатқанда таяқ шарт етіп қақ айырылды. Қарсы ләм-мим дерлік Момынтайда шама бар ма? «Тек шыбын-шіркей болып еңірей берді. Ендігәрі қойға ие болайын» деп жалына берді. Таяқ сынған соң, бай жұдырықпен тепкіге түсті, айдаладағы өлімтікке қонған құзғындай жұлмалай берді. Момынтай соққының күштілігінен шамасы келмей талықсып кетті. Бай да ұрудан шаршап, аң қуған иттей еңтігіп, жынданғандай аузы көпіріп үйіне қарай аяңдады» [5; 242].

Өлшеулі ғұмырдың төрт жылын қозы бағумен өткізген Момынтай қозыға мінемін деп, бай атасынан талай таяқ жейді. Ащы таяқ балауыздай жұмсақ етіне тигенде енді қозыға мінбеспін дегенімен, ұмытшақ жас жүрегі таяқты сынғанша жегізеді де.

Жазылу мерзімі жағынан бұл әңгіме М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесімен қатар. Екеуі де 1925 жылы жарық көрді. Әуезов, Дөнентаев және Кемеңгерұлы әңгімелерінде көрсетілетін бір тақырып, бір шындық, бір тағдыр. Ол — жетім-жесір қорғансыз жандардың сол қоғамдағы теңсіздігі, қорлығы.

Тақырыбы, идеясы бір болғанымен оқиға желісі мен шешімі екі түрлі. Ұқастық — Қасым, Көркемтай және Момынтайдың өмір тіршілігінде.

Қасым мен Көркемтай — әке-шеше, ата-әже — бәрінен түгел айырылған тұлдыр жетімдер. Момынтай әкеден айырылғанымен, анасының аялы алақанын медеу етеді. Қасымға қарағанда оның сүйеніші де, тірегі де бар. Бірақ үшеуі де дәрменсіз, қорғансыз жандар.

Бір қызығы, аталмыш әңгімелерді үш түрлі қалам иесі туғызанымен, олардағы оқиғалар бірінен екіншісіне жалғасып жатқандай. М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» мен «Жетім» әңгімелеріне арқау болған оқиға басқаларына қарағанда ілгеріректегі жайды көрсетеді. Ғазиза, Қасым және Көркемтайды өлімге итерген — қорлық өмір. Бір мезгілде жазылғанымен, М.Әуезов әңгімесіне кеңеске дейінгі уақиға арқау болса, Қ.Кемеңгерұлы әңгімесінде кеңестен кейінгі жағдай баяндалады. Әуезов, Дөнентаев әңгімелері трагедиялық халмен, яғни кейіпкерлерінің өлімімен, аяқталатын болса, Момынтай анық күреске шыққалы тұр. «Момынтай көр тұрмыстан, қол-аяғын байлаған құлдықтан құтылды, жарық дүниеге шықты, адамшылыққа қадам басты. Келешекте қандай адам болғанын тұрмыс көрсетер» [5; 242]. Жетімге де күн туды. Дарабек секілді ел азаматтары — енді оларға арқа сүйер тауы болмақ. Момынтайды оқуға әкеткен де халықтан шыққан азаматтар. Қасым, Ғазиза және Көркемтай көре алмай кеткен күнге Момынтай жетіп отыр. Әңгімелердің араларында осындай жалғастық бар.

Қаламгерлердің кешкен заманына орай жазушылық мүдделерінің бір болуына қарамастан, Әуезов шындық өмірді боямалаудан саналы түрде бас тартқан тәрізді. Қаламгер туындыларында жаңа өкіметті әспеттеу мүмкіндігі бола тұра, бұл мүмкіндік пайдаланылмаған. Жаңа билік әділеттілігіне деген тамсанушылық, ризашылық сияқты сезім, эмоциялық реңк байқалмайды.

Шығарма кейіпкерлеріне арналған жандардың мұншалықты ұсақталып, жүрек мейірімінен айырылу себебі неде? Жауап тағы біреу. Пендешілік ниеттің үстемдік алуынан, әлсізге күш көрсетуді кәдімгі өмірдің қалыпты ісі, заңы деп таныған пенделердің пасық ой түйюінен.

Әлем әдебиетінен нәр алған қазақ жазушылары жоғарыдағы шығармаларында өмір шындығын көркем бейнелеп, Г.Х.Андрсен, Ч.Диккенс, В.Гюго, Джек Лондон, А.М.Горький, А.С.Серафимович сомдаған кейіпкерлерді қазақ арасынан көре білді және көрсете білді. Джек Лондонның тіс жуғыш щеткасын ұстамаған Джонни мен Кемеңгерұлының сабын көрмеген кейіпкері жетім қызды өмірде болмаған, қиялдан туған кейіпкер деп ешкім айта алмас. А.С.Серафимовичтің Васясы мен Андрейкасы көрген азапты тірлікті Кемеңгерұлы кейіпкерлері де бастарынан кешірді. Бұлар ес жиып, етек жапқаннан еңбекке араласты. Васяның Кирилден, Андрейканың Агафон қарттан, Момынтайдың Байтоқ атасынан жеген ащы да ауыр таяқтары олардың көкіректеріне шер болып байланады.

Қазақ жазушылары әлем әдебиетінің озық шеберлерінен көркем шығармаға тән реалистік (шыншылдық) пен халықшылдық үлгіні үйреніп қана қоймай, өз топырақтарында ұлттық бояумен өрнегін салып, ары қарай дамыта түсті. Шығармада Қасым мен Көркемтайға балық аулатып, Момынтайға фабрика, зауыт цехында жұмыс істетсе, балық аулау мен ауыл өнеркәсібі кеш дамыған қазақ халқы үшін қандай тұрпайы болмақ. Сондықтан да М.Әуезов, С.Дөнентаев, Қ.Кемеңгерұлы өзінің шығармаларына қазақ «қазақ» болғалы кәсіп етіп келе жатқан мал шаруашылығын арқау етті. Қасым, Көркемтай, Момынтайлар қой соңында. Әңгіме бірінде атадан келе жатқан «өмеңгерлік» көрініс тапса, екіншісінде қазақ халқының айт мейрамы жан-жақты көркем суреттелген. Бұл әңгімелердің құдіреттілігі — оқиғаларының шынайылығында.

Әдебиеттер тізімі

1. *Нұрғали Р.* Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. — Астана: Күлтегін, 2002. — 247-б.
2. *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 1979. — 456 б.
3. *Ергөбек Қ.* Арыстар мен ағыстар. — 2-т. — Астана: Таным, 2003. — 360 б.
4. *Дөнентаев С.* Шығармалар. — Алматы: Қаз. мемл. көркем әдебиет баспасы, 1957. — 463 б.